

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَنْ عَمِلْ سَئِئْرًا فَلْيَرْجُ
عَذَابَ اللَّهِ الْكَبِيرِ
مَنْ عَمِلْ سَئِئْرًا فَلْيَرْجُ
عَذَابَ اللَّهِ الْكَبِيرِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ اسلام

عنوان پایان نامه

تاریخنگری و تاریخنگاری شیخ عباس قمی

استاد راهنما

سرکار خانم دکتر شهلا بختیاری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر علیمحمد ولوی

دانشجو

صدیقه مجیدی

اسفند 89

"کلیه دستاوردهای ناشی از تحقیق فوق متعلق به دانشگاه الزهراء(س) است"

تقدیرم

به مادرم به پاس تمام مهربانی‌هایش

و به پدرم به پاس دلگرمی‌هایش

و به همسرم هم‌نشین عشق و معنای محبت به خاطر صبوری‌ها و فداکاری‌هایش

مقدمه

فصل اول : مبانی پژوهش

- 1-1- طرح مسأله..... 2
- 1-2- پرسش های پژوهش..... 3
- 1-3- فرضیات پژوهش..... 3
- 1-4- تعریف و تحدید واژگان..... 4
- 1-5- پیشینه پژوهش..... 5

فصل دوم : شرح احوال و معرفی آثار شیخ عباس قمی

- 2-1- شرح احوال از تولد تا وفات..... 9
- 2-2- استادان شیخ عباس قمی..... 13
- 2-3- شیخ عباس قمی از نگاه اندیشمندان..... 17
- 2-4- آثار و تألیفات شیخ عباس قمی..... 20
- 2-4-1- آثار و تألیفات شیخ عباس قمی طبق نوشته خودش..... 21
- 2-4-2- آثار و تألیفات شیخ عباس قمی بر حسب علوم و فنون..... 23
- 2-4-3- بررسی آثار شیخ عباس قمی در حوزه تاریخ..... 29
- 2-5- نگاه شیخ عباس به اوضاع فرهنگی عصر خویش..... 35

فصل سوم : تاریخننگری شیخ عباس قمی

- 3-1- مبانی معرفت شناسی..... 40
- 3-1-1- جایگاه معرفت در اندیشه شیخ عباس قمی..... 41
- 3-1-2- تأثیر معرفت شناسی دینی بر تاریخنگاری شیخ عباس قمی..... 43

- 3-1-3 مؤلفه های معرفت شناختی..... 46
- 3-1-3-1 هدف و فایده تاریخ..... 46
- 3-1-3-2 تأثیر نگاه قرآن به تاریخ ، بر منظومه فکری شیخ عباس قمی..... 48
- 3-1-3-3 عبرت آموزی..... 49
- 3-1-3-4 اهداف شیخ عباس قمی در نگارش کتاب هایی در حوزه تاریخ..... 51
- 3-2 مبانی انسان شناسی..... 52
- 3-2-1 انسان شناسی و اخلاق..... 53
- 3-2-2 بیان آدابی برای اهل منبر و روضه خوان ها در جهت تعالی انسان ها..... 58
- 3-2-3 انسان شناسی : جبر و اختیار..... 62
- 3-2-4 تبیین تقدیری تاریخ : رابطه بین قضا و قدر و جبر و اختیار در انسان شناسی..... 64
- 3-3 مبانی اعتقادی - دینی : غلبه کلام در نگرش به تاریخ..... 70
- 3-3-1 حقانیت امامان و امامت ایشان..... 73
- 3-3-2 شرایط و ویژگیهای امامت..... 76
- 3-3-2-1 افضلیت امامان..... 77
- 3-3-2-2 علم امامان..... 78
- 3-3-2-3 معجزات ائمه..... 80
- 3-4 تمایل به ترقی و تکریم شعائر مذهبی..... 81
- 3-4-1 حفظ شعائر شیعی و آیین های مذهبی مرتبط با مصیبت امام حسین(ع)..... 82
- 3-4-2 تأکید بر فضیلت زیارت ائمه (ع) و امامزادگان ایشان..... 86

فصل چهارم : تاریخنگاری شیخ عباس قمی

- 4-1 روش و شیوه تاریخنگاری شیخ عباس قمی..... 91
- 4-1-1 روش تاریخنگاری شیخ عباس قمی..... 92
- 4-1-2 شیوه تاریخنگاری شیخ عباس قمی..... 93
- 4-1-3 انطباق دادن وقایع با عقل و منطق..... 94
- 4-1-4 محوریت تاریخ یا مخاطب محوری..... 98
- 4-1-5 حجیت خبر واحد از منظر شیخ عباس قمی..... 101

103.....	4-1-6- ویژگیهای محتوایی تاریخنگاری شیخ عباس قمی
105.....	4-1-7- ویژگیهای روشی تاریخنگاری شیخ عباس قمی
106.....	4-1-7-1- نقد منابع و مأخذ مورد استفاده
107.....	4-1-7-2- دخالت دادن کلام در تاریخ
108.....	4-1-7-3- احتیاط علمی در نگارش تاریخی
	4-8- ویژگیهای بیانی شیخ عباس قمی
	110
111.....	4-9- مکتب تاریخنگاری شیخ عباس قمی
117.....	نتیجه
119.....	فهرست منابع و مأخذ

چکیده :

شیخ عباس قمی به عنوان یکی از محدثان، مورخان و مؤلفان توانمند سده 14 هـ. ق. بینش و روش خاصی را در گزینش و ارائه گزارشات تاریخی - که اکثر این گزارشات در حوزه تاریخ شیعه، بالخصوص زندگانی ائمه معصومین (ع) است - داشته است. با غور و بررسی در محتوای تألیفات شیخ عباس قمی

می توان به تاریخنگری و تاریخنگاری وی پی برد. به طور معمول علایق و اعتقادات هر مورخی، اعم از مذهبی، سیاسی و اجتماعی و یا علائق و تجربه های شخصی و درونی او، در شکل گیری بینش وی مؤثر واقع می شود، و بدون شک این بینش تاریخی، بر تاریخنگاری وی نیز تأثیر می گذارد.

تألیفات و نوشته های شسرخ عباس قمی بر نگرش عوام و مواضع برخی صاحب نظران شیعه به تاریخ، تأثیر گذاشته است. این امر سبب شده است، در این نوشته به صورت توصیفی - تحلیلی بینش و روش تاریخنگاری او مورد بررسی قرار گیرد. این پایه‌های نامه در صدد پاسخ دادن به این سؤالات است که مبانی معرفت شناسی، انسان شناختی و مبانی اعتقادی و مذهبی شیخ عباس قمی چه تأثیری بر تاریخنگاری او گذاشته است ؟

فرضیاتی که در پاسخ سؤالات فوق طرح شده بدین قرار است:

بینش معرفت شناسی شیخ عباس قمی موجب توجه او به معرفت نسبت به اصول دین اسلام و هم چنین عبرت آموزی از تاریخ شده است. بینش انسان شناختی شیخ عباس قمی موجب توجه وافر او به اخلاقیات و هم چنین نقش متوازن انسان و مشیت الهی در تعیین سرنوشت انسان شده است.

مبانی اعتقادی و مذهبی شیخ عباس قمی موجب شده تا او از افق اندیشه های شیعی به

رویدادهای تاریخی بنگرد و با استفاده از مبانی کلامی به اثبات حقانیت ائمه معصوم (ع)

بپردازد.

در مجموع می توان دستاورد این پژوهش را شناخت تأثیری عنوان کرد که، مبانی

معرفت شناختی و انسان شناختی و مبانی اعتقادی و کلامی، بر تاریخننگاری وی گذاشته

است. در بعد انسان شناسی، شیخ عباس قمی، جدای از این که برای تاریخ، اهداف و

فوایدی را بیان می کند، نوعی معرفت شناسی دینی را هم با تکیه به اصول دین اسلام در

ضمن تاریخننگاری اش عنوان می کند. در بعد انسان شناسی هم، سعی نموده، با تلفیق بین

تاریخ و اخلاق، زمینه رشد و تعالی انسان را فراهم سازد. در بعد کلامی و اعتقادی، شیخ

عباس قمی با به کارگیری اعتقادات مذهبی و شیعی قصد اثبات حقانیت ائمه شیعه را

داشته است.

واژگان کلیدی : تاریخنگاری - تاریخنگاری - شیخ عباس قمی .

پیشگفتار :

پرداختن به تاریخنگری و تاریخنگاری نویسندگان و مورخان که به نوعی بر فضای فکری جامعه خود و هم چنین مواضع صاحبانظران، چه در زمان خود، و چه در زمان های بعد تأثیر گذاشته اند، از مقوله هایی است که در سال های اخیر مورد توجه قرار گرفته و رساله و مقالاتی این زمینه نگاشته شده است.

هدف از نگارش این پژوهش، شناخت تفکر، اندیشه و روش تاریخنگاری شیخ عباس قمی، به عنوان یکی از مشاهیر و دانشمندان شیعه در قرون معاصر است. شیخ عباس قمی، فقیه، مجتهد و مرجع تقلید، یا حکیم و فیلسوف و متکلم و مفسر نبود، اما دانشمندی متبوع و محدثی پرتوان و مورخی فاضل و استاد فن تراجم و رجال بوده است. به نظر می رسد که قدر و منزلت و جایگاه شیخ عباس قمی، و ارزش آثارش آن گونه که باید در جامعه اسلامی و شیعی شناخته شده است. هر چند کتب دعایی وی هم چون مفاتیح الجنان و هدیه الزائرین و ... در دسترس شیعیان قرار دارد، اما دیگر آثار ارزشمند وی بالاخص تألیفاتش در حوزه تاریخ و تراجم آن گونه که باید شناخته نشده است.

یکی از مهمترین موانع و مشکلات در راه این پژوهش دست یابی به برخی کتاب های شیخ عباس قمی بود. که کتابخانه دانشکده الهیات دانشگاه تهران، کتابخانه رسول جعفریان در قم و کتابخانه امام صادق حوزه علمیه قزوین، بیشترین مساعدت ها را در این راه به بنده نمودند.

در پایان لازم است از اساتید محترمی که در راه این پژوهش، مساعدت ها و راهنمایی های لازم را نمودند، بالاخص از سرکار خانم دکتر شهلا بختیاری که دلسوزانه در سمت استاد

راهنمای این رساله، به بنده کمک نمودند، و هم چنین از آقای دکتر علیمحمد ولوی استاد
مشاور بنده در این رساله، که مشورت های راه گشای ایشان راه دشوار نگارش این رساله را بر
بنده آسان نمود، تشکر و قدردانی نمایم .

مقدمه:

تاریخننگاری و تاریخنگاری از جمله مسائلی است که در سال های اخیر ، در بین دانشگاهیان و اندیشمندان مورد توجه قرار گرفته است، و به نظر می رسد که این مقوله ها از اهمیت خاصی برخوردار است ، چرا که بدون شک هر مورخی بر اساس نگرش خاصی به رویدادها و حوادث تاریخی می نگرد، و نوع نگارش و زاویه دید، او بر رویدادها ، بر تاریخنگاری اش اثر می گذارد . آنچه در این باب قابل توجه است، شناخت زاویه دید و نگرش مورخ و نویسنده ای که در حوزه مورد علاقه خود قلمفرسایی کرده، و تأثیر این نگاه بر نگارش آثارش است .

شیخ عباس قمی هم به عنوان محدث و مورخی توانمند پرکار از این امر مستثنی نیست، چرا که او بدون شک بر اساس نگرش و زاویه دید خاصی به نگارش آثارش پرداخته است. هر چند مبانی معرفت شناختی، انسان شناختی هم بر تاریخنگاری وی تأثیر گذاشته، اما آنچه در این بین نمود بیشتری دارد، تأثیر مبانی اعتقادی و شیعی بر تاریخنگاری اوست، که باعث شده وی به قصد اثبات حقانیت و امامت امامان شیعه به تاریخنگاری بپردازد .

پژوهش حاضر به بررسی تاریخنگاری و تاریخنگاری شیخ عباس قمی پرداخته و در این پژوهش سعی شده علاوه بر کتب تاریخی او، در صورت لزوم به تألیفات دیگر وی در دیگر زمینه ها هم رجوع شود.

فصل اول

مبانی پژوهش

1-1- طرح مسأله :

شیخ عباس قمی، متولد 1294 هـ ق در قم یکی از مورخ - محدثان قرون اخیر به شمار می رود که کتاب های متعددی را در موضوعات مختلفی همچون تاریخ تشیع، حدیث، فقه، کلام، اخلاق و... تألیف کرده است.

شیخ عباس قمی، با اینکه یک محدث بوده و به وی لقب « خاتم المحدثین » داده اند، اما در نگارش کتاب در حوزه تاریخ اسلام و تاریخ تشیع، تنها به احادیث اکتفا نکرده، بلکه سعی نموده با دیدی تاریخی به تألیف این کتاب ها مبادرت نماید.

آثار شیخ عباس قمی را می توان در دو دسته مشخص تقسیم بندی کرد: دسته اول: آثاری

هستند که شیخ عباس در آنها رویکرد عوامانه داشته است. این آثار با استفاده گسترده از احادیث و در قالب ادعیه و اذکار و اعمال مستحبی نگارش یافته اند از قبیل: مفاتیح الجنان، هدیه الزائرین، و منازل الاخره، دسته دوم، آثاری که روشمند بوده و رویکرد تاریخی دارند.

شیخ عباس قمی در این کتاب ها با فاصله گرفتن از دسته پیشین ، روش مورخ، محدثی را برگزیده و با استفاده از این روش به نقد علمی و عقلانی حوادث پرداخته است. او با پیوند بین اخباری گری و عقل گرایی آثار ماندگاری را تألیف کرده است. مانند: نفس المهموم، منتهی الامال، تتمه المنتهی و... به این ترتیب شیخ عباس قمی را می توان یکی از شخصیت های برجسته تاریخ معاصر ایران داست که تألیفات او بر ذهنیت مردم، و تصویر و تصور آنها از تاریخ شیعه تأثیرگذار بوده است. به همین دلیل کار بر روی ابعاد مختلف تفکر او از اهمیت ویژه ای برخوردار است. یکی از این ابعاد مهم شناخت ویژگیهای تاریخنگری و تاریخنگاری شیخ عباس قمی است که نشان دهنده بینش و روش او، و تأثیری است که بر تاریخ شیعه

داشته است. و نوشته های او طرفدارانی دارد که از زمان او تا کنون ضمن مهم دانستن از آنها استفاده فراوان برده اند .

تاریخننگری شیخ عباس قمی بر تاریخنگاری وی سایه افکننده است و یک بررسی گذرا نشان می دهد که مهم ترین دغدغه او برای گزینش و ارائه گزارشات تاریخی اثبات یا جانبداری از باورهای شیعه بوده است. و تألیفاتی او در نگرش عوام و در مواضع صاحب نظران شیعه پس از او تأثیرگذار بوده است .

به این ترتیب بررسی و شناسایی شاخصه های تاریخ نگری و مهم ترین ممیزه های تاریخ نگاری وی می تواند تأثیرگذاری او در حوزه نگرش گروه های مختلف شیعی به تاریخ شیعه را نشان دهد .

2-1- پرسش های پژوهش:

- 1- مبانی معرفت شناسی شیخ عباس قمی چه تأثیری بر تاریخنگاری او گذاشته است؟
- 2- مبانی انسان شناسی شیخ عباس قمی چه تأثیری بر تاریخنگاری او گذاشته است؟
- 3- مبانی اعتقادی و کلامی شیخ عباس قمی چه تأثیری بر تاریخنگاری او گذاشته است؟

3-1- فرضیات پژوهش :

- 1- بینش معرفت شناسی شیخ عباس قمی باعث توجه او به معرفت نسبت به اصول دین اسلام و هم چنین عبرت آموزی از تاریخ شده است .

- 2- بینش انسان شناسی موجب توجه وافر به اخلاقیات و نقش متوازن اراده انسان و مشیت الهی در تعیین سرنوشت انسان و دنبال کردن آن در نگارش تاریخ شده است.
- 3- مبانی اعتقادی و مذهبی شیخ عباس قمی موجب شده تا او از افق اندیشه های شیعی به رویدادها بنگرد، و با استفاده از این مبانی به اثبات حقانیت امامان بپردازد.

1-4- تعریف و تحدید واژگان پژوهش :

تاریخنگری :

ارائه تعریفی جامع از واژه تاریخنگری به دلیل این که واژه در هیچ یک از فرهنگ های معروف نیامده، کمی مشکل به نظر می رسد. در میان کتابهای نویسندگان غربی، در 2 کتاب به این واژه بر می خوریم.

در اثر هورکهایمر در برابر واژه ترکیبی فرانسوی (Conceptiodel'histore) معادل

تاریخنگری آورده شده است¹. در کتاب « عقل در تاریخ » هگل هم آمده است. « در اروپا

تاریخ نگری (histori Smus) به معنای تأمل در حکمت و غایت وقایعی که بر سر ملت ها رفته است، از پایان قرن 8 در آثار متفکران آلمانی باب شد².

عبدالحسین زرین کوب هم از تاریخ نگری، فلسفه تاریخ را مراد کرده است، و معتقد

است، «آنچه امروز شور و شوق عامه از تاریخ طلب می کند، تنها شناخت گذشته نیست، معنی

¹- ماکس هورکهایمر (1376) . سپیده دمان فلسفه تاریخ بورژوازی، ترجمه محمد جعفر پوینده، تهران: نشر نی، ص 31.

²- ویلهیم فریدریش هگل (1356). عقل در تاریخ، ترجمه حمید عنایت، تهران: موسسه انتشارات علمی دانشگاه شریف، ص 140

و هدف گذشته و آینده نیز هست^۱ ". بنابراین از منظر فکری او، شناخت معنی و هدف گذشته و آینده را می توان تاریخنگاری خواند.

در یک تعریف کلی می توان تاریخ نگری را زاویه دید مورخ نسبت به تاریخ خواند که به کمک آن رویدادها را تجزیه و تحلیل می کند، و یا آن را شناخت منظری دانست که مؤلف از فراسوی آن رویدادها را دیده و فهمیده است.

در پژوهش حاضر، تاریخنگاری در سه حوزه، معرفت شناسی، انسان شناسی و اعتقادی و کلامی، مورد بحث قرار گرفته است.

تاریخنگاری :

توصیف مکتوب احوال و اعمال انسان را به هر روش و مبتنی بر هر مکتب و رعایت هر شیوه تنظیم و تدوین می توان تاریخنگاری خواند. تاریخنگاری اقدام برای زنده نگه داشتن گذشته است و روش هایی را که برای تحریر گذشته اتخاذ می شود را می توان تاریخنگاری خواند.^۲

1-5- پیشینه تحقیق :

با وجود اینکه شیخ عباس قمی، از جمله شخصیت های برجسته و از مورخان و و منتقدان پرکار قرون معاصر به شمار می رود، که توانسته با تألیفاتش بر نگرش عوام و برخی خواص

¹ - عبدالحسین زرین کوب (1363). تاریخ در ترازو، درباره تاریخنگاری و تاریخنگاری، تهران: امیرکبیر، ص83.

² - صادق سجادی (1375). تاریخنگاری در اسلام، تهران: انتشارات سمت، ص11.

در زمینه تاریخ شیعه تأثیر بگذارد، اما تا کنون پژوهشی منسجم و مبسوط که بیانگر تمام زوایای شخصیتی و فکری او باشد صورت نگرفته است. بیشتر آنچه پژوهشگران و نویسندگان درباره او نگاشته اند، منحصر به شرح احوال و معرفی آثار اوست، بینش و روش تاریخنگاری او مورد توجه نبوده است. البته یکی از دلایل این خلأ را می توان به، بی توجهی دانشگاهیان به آثار شیخ عباس قمی نسبت داد، که گمان می کنند تألیفات وی تنها مناسب اهل منبر و وعظ است و در دروس دانشگاهی جایی ندارد.

از مجموع کتاب ها و مقالاتی که پیشینه موضوع این رساله محسوب می شوند، جلد یازدهم کتاب مفاخر اسلام است که به کوشش علی دوانی¹ جمع آوری و تألیف شده است. این کتاب منسجم ترین و مبسوط ترین کتاب در شرح احوال و معرفی آثار شیخ عباس قمی است. نویسنده این کتاب در لابه لای مطالب مربوط به شرح احوال و معرفی آثار، نکاتی را درباره ویژگیهای تاریخنگاری شیخ عباس قمی بیان می کند، اما به طور مبسوط و مستقل به این امر نمی پردازد به این سبب از طریق این کتاب به ویژگیهای تاریخنگاری و تاریخنگاری او نمی توان دست یافت.

«از تبار محدثان» نوشته مریم السادات باقری شبستری²، «و عاظ ایران» به قلم محمد هادی امینی «محدث قمی تندیس اخلاق و موفقیت» نوشته رضا مختاری «علمای بزرگ شیعه از کلینی تا خمینی» اثر م - جرفادقانی³ تنها اطلاعاتی درباره زندگانی و آثار و خصوصیات اخلاقی شیخ عباس قمی می دهند و درباره تاریخنگاری و تاریخنگاری او اطلاعاتی نمی دهند.

1 - علی دوانی (1377). مفاخر اسلام، ج 11- تهران،: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

2 - مریم السادات باقری شبستری (1383). از تبار محدثان، ویژه زندگینامه شیخ عباس قمی، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما.

3 - م - جرفادقانی (1364). علمای بزرگ شیعه از کلینی تا خمینی، قم: انتشارات معارف اسلامی.

به جز مقدمات محمد هادی کمره ای و محمد هادی امینی بر مجلدات 3 و 1 «الکنی و القاب» و مقدمه محمود شهابی بر کتاب «فوائد الرضویه» شیخ عباس قمی، مقالاتی هم در مجلات مختلف چاپ شده، که این مقدمه ها و مقالات هم اشاره ای به تاریخنگاری و تاریخنگاری وی ندارند، از جمله این مقالات می توان به "محدث قمی حدیث اخلاق، نوشته خلیل عبدا... زاده، دیدار با ابرار، شماره 27"، «وفیات معاصرین، محمد قزوینی، مجله یادگار سال سوم» اشاره کرد. در شماره 57 و 58 کتاب ماه و دین هم مقاله ای در معرفی کتاب منتهی الامال شیخ عباس قمی چاپ شده که این مقاله بیشتر ناظر بر مباحث شکل شناسی این اثر است و اطلاعاتی در باب موضوع پژوهش حاضر ارائه نداده است.

فصل دوم

شرح احوال و معرفی آثار شیخ عباس قمی